

РЕВІТАЛІЗАЦІЯ МІСТ ЗОНИ ПОСТВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ ЗАСОБАМИ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК

*(оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та
неопублікованими документами за 2016–2017 рр.)*

Останнім часом наша країна переживає справжній бум розмов про важливість культури для урбаністичного розвитку. На переконання багатьох експертів, саме культурні практики, креативні економіки й загалом різноманітні арт-ініціативи повинні дати нове дихання українським містам, які водночас не мають бюджетів на радикальні зміни й переобтяжені застарілою інфраструктурою радянських часів [1].

Насправді європейські країни вже накопичили певний досвід урбаністичних перетворень, в яких культурні ініціативи зіграли неабияку роль. Дізнатися як це відбувалося на практиці можна, згадавши приклад Словенії, країни близької до нас не тільки в контексті міжнародного співробітництва, але й багатьох інших точок дотику.

Так само, як і Україна, в 1991-му Словенія стала незалежною. Але спочатку тут були австрійці. Потім прийшли серби. Слідом – італійці, а після них – німці. Далі знову були серби, а разом із ними хорвати та навіть македонці.

Сьогодні ця невелика, проте з високим рівнем економічного розвитку країна має розвинений креативний сектор, який найбільш виразно й ефективно проявляє себе в середовищі окремого міста. Тобто це міський феномен.

Вулиця Метелкова, що недалеко від центральної площі словенської столиці Любляни, на початку ХХ ст. була лише північною околицею міста, де випасали корів і прокладали дороги. А ще виконували смертні вирoki і зводили бараки для австро-угорської армії. Таких будівель з'явилося сім – для військових, коней, зброї та ув'язнених. До початку 1990-х ними керували головнокомандувачі із далеких столиць – від Берліна і Відня до Белграда і Рима. Коли ж югославської армії не стало, подібно до інших військових об'єктів, будівлі люблінського комплексу відійшли місту. Саме тоді активісти – творці альтернативної культури та борці за демілітаризацію – розпочали мирну, але наполегливу битву за цю територію.

Вони зорганізувалися ще наприкінці 1980-х. Пік протистояння припав на вересень 1993-го, коли влада підігнала до пустих бараків бульдозери, аби розчистити місце для більш прибуткових проєктів. У відповідь більш як 200 молодих митців і студентів мобілізувалися, перетворивши бараки на центр імпровізованого фестивалю сучасного мистецтва та музики в режимі нон-стоп.

Стіна однієї з будівель все ж зазнала кількох ударів. Але люди вірили, що мистецтво ніхто не наважиться знищувати, тож уцілілу частину будівлі почали оздоблювати мозаїками й наповнювати арт-об'єктами. Врешті бульдозери поїхали. Міська влада так і не визнала територію арт-центром, але й вигнати затятих активістів не спромоглася. Так понівечена, але збережена будівля перетворилася на один із найчастіше фотографованих об'єктів міста – контроверсійний і волелюбний культурний центр словенської столиці – Метелкова.

Нині тут кілька галерей сучасного мистецтва, кілька клубів на будь-який смак – для любителів електронної музики, знавців джазу, блюзу і рок-н-ролу та два окремих для представників ЛГБТ-спільноти. Є репетиційні бази, художні майстерні, бібліотеки, центри національних культур і такі, що призначені для незахищених верств населення. Серед секретних місць – Ельфійський сад. Це територія дітей, котрих приводять сюди організованими групами із дитячих садків і шкіл, аби місцеві художники навчили їх перетворювати мотлох на мистецтво. Навіть посеред тижня найбільш автономне місто країни, як ще називають цей бунтарський простір, пульсує життям, збираючи розмаїту публіку.

Десятки організацій та митців, що займають приміщення Метелкової, функціонують автономно. Кожен платить по власних рахунках за комунальні послуги та електрику. Ієрархії тут нема, і цей факт спільнота вважає головним скарбом. Збираються тільки за потреби, скажімо, обговорити майбутнє простору.

Інший креативний осередок мистецького та клубного життя столиці Словенії – Poligon, що розмістився в будівлі колишньої тютюнової фабрики. Ідея проєкту зародилась тоді, коли стало зрозуміло – економіка стрімко змінюється, кількість фрілансерів і стартаперів щороку зростає, при цьому перші й другі потребують підтримки.

На перший погляд Poligon видається звичайним модним коворкінгом. Працювати тут протягом місяця коштує 95 євро, за європейськими мірками ціна невисока. Втім, особливість місця не лише у відносній дешевизні. Ідея Poligon – у створенні спільноти фрілансерів, які є хоча й найбільш вільною, однак чи не найменш захищеною ланкою сучасної економіки. Тож в люблінському креативному центрі роблять ставку саме на постійних працівників,

які почуватимуться тут так само комфортно, як вдома. А ще зможуть спільно придумувати та реалізовувати нові проекти, допомагати одне одному. Саме команда Poligon стояла у витоків словенського краудфандингового буму. Збирати кошти для втілення задумів тут почали в 2012-му. Відтоді сума пожертв уже досягла 6 млн євро.

Нині на цій території працюють дизайнери, архітектори й винахідники. І серед них – чимало іноземців. По-перше, Poligon пропонує програми для стажування, на які часто відгукуються закордонні студенти, а по-друге, комфортна, затишна Любляна притягує усе більше цифрових кочівників із Європи. Ті приїжджають сюди на тиждень-два, а лишаються на кілька місяців [2].

Марібор, – маючи трохи менш як 100 тис. жителів – приблизно стільки ж нараховують українські Лисичанськ чи Кам'янець-Подільський, – є другим за розміром населення містом Словенії. Поступившись за цим показником Люблянці, він виборів кілька інших перших місць.

Під час Другої світової війни 47 % його будівель було зруйновано – чи не найбільше в регіоні. А протягом другої половини 1990-х Марібор став європейським рекордсменом за скороченням населення. Тоді він втрачав 3,1 % жителів щороку. Нині ж колишній індустріальний гігант є словенським лідером за рівнем безробіття. Якщо в середньому по країні цей показник коливається навколо 10 %, то для Марібора сягає 17 %.

На думку активістів із культурного сектора Марібора, постраждале від економічних потрясінь зламу 1980-х – 1990-х і світової кризи кінця 2000-х, місто перетворилось на ідеальний майданчик для культурних новацій. Адже там, де стають безсилим застарілі економічні моделі, виникає простір для пошуку нових.

Можливо, саме тому, попри депресивний стан місцевої економіки, наочним свідченням якого є десятки спустілих будівель і спорожнілих крамниць у центрі міста, Марібор дивує гостей розмаїтим культурним життям. Тут виникають нові креативні простори, живуть і трансформуються старі сквоти, розвиваються театральні майданчики та галереї. Їхні засновники та співробітники не поспішають називати свої історії історіями успіху. Водночас активно експериментують із моделями фінансування, зокрема, залучаючи кошти Євросоюзу, та шукають оптимальні формули взаємин із місцевою владою.

На головній площі Марібора стоїть чотириповерхова будівля часів модерну. Понад сто років тому її побудували німці, які склали тоді більш як 80% місцевого населення. Тут був статусний ресторан, пізніше кав'ярня, певний час – казино. У 2000-х будівля із високими стелями та світлими, просторими приміщеннями, пустувала.

Коли в 2012-му Марібор утримував статус європейської культурної столиці, багато таких спустілих будівель ожили. Скажімо, в залах колишнього казино, місцеві митці влаштували тимчасову виставку.

Попри те, що річна програма добігла кінця, ініціативні митці та куратори вирішили не припиняти роботи із цим простором. Натомість створили в 2013-му кооператив і заснували Салон прикладних мистецтв. Місцеві художники та дизайнери могли промотувати і продавати тут свої вироби. Оскільки прибутку від такої діяльності було замало для оплати оренди та розвитку, тут відкрили також кав'ярню. А ще почали влаштовувати різноманітні події.

У 1960-х у будівлі проводили танці, люди зустрічалися тут, знайомилися – саме тоді багато словенців переїхали у спустілий без німців Марібор і почали тут обживатися. Коли організатори арт-простору започаткували тут програму концертів і кінопоказів, місце повернуло собі цю ідентичність. Сюди навіть приходять ті, хто відвідував місцеві танці багато десятиліть тому.

Нині Салон прикладних мистецтв підтримує муніципалітет, забезпечуючи близько 10 % потрібних проекту коштів. Засновники платять високу оренду власникам будівлі. Тож лише недавно проект перестав бути збитковим. Утім, навіть налагодивши свою роботу, комбінуючи концерти, лекції, виставки, експозицію, продаж дизайнерських та арт-об'єктів і варіння кави, існує загроза, що будівлю будь-якої миті можуть придбати іноземні бізнесмени, оскільки вона має вигідне розташування в серці міста.

Пройти пекло бюрократії та легалізуватися має на меті ще один місцевий культпростір – центр GT 22. Адже юридично будинок, де розташувався цей креативний хаб, є офісним і складським приміщенням.

Історія заснування проекту трохи схожа на появу Салону. Чотириповерхова столітня будівля, що належить місцевій сім'ї бізнесменів, стояла без діла. 2012-го митець і менеджер культури Міха Хорват разом із односторонцями проводив тут виставки і заходи. Це була частина маріборської річної програми в статусі європейської культурної столиці.

Після того сім'я власників будинку, які завжди були меценатами мистецьких ініціатив, запропонували художникам залишитися. Ті погодилися, прийнявши вигідні умови безоплатної оренди. До унікальної пропозиції поставилися відповідально. За їхнім задумом, тут мала з'явитися спільнота, яка усвідомлює свої цілі.

Поки видається, що задум вдався. У кімнатах будинку розмістилося кілька десятків креативних організацій. У підвалі, де колись був нічний клуб, тепер працює незалежний театральний майданчик і кінотеатр. Простір вміщує півсотні глядачів. На решті поверхів працюють студія звукозапису, галерея сучасного мистецтва, фотолaborаторія, бібліотека, центр для графічних мистецтв і міні скейтпарк, фотомузей, майстерня із роботи по дереву, велосипед-

на майстерня тощо. Для більшої фінансової впевненості нещодавно облаштували кав'ярню.

Крім того GT 22 займається проектами із розвитку неформальної сучасної мистецької освіти у співпраці з однодумцями з міста Грац, що по той бік словенсько-австрійського кордону. «Ідея навчати мистецтва через мистецтво – це рамка для роботи нашої спільноти, – зазначає Міха Хорват. – Важливим є усвідомлення, що цей простір не для того, щоб тусуватися, а для того, щоб навчатися і творити» [3].

Як зрозуміло із наведених прикладів, жодна з цих ініціатив не є власне мистецькою, проте культурні практики є їхньою невіддільною частиною. Коли говорити про майбутнє таких або подібних проектів в Україні, то вивчення європейського досвіду синергії культурних і міських проектів показує: більшість з них не могли б відбутися без участі державних інституцій, які переважно надають свою матеріальну й інфраструктурну підтримку. Культурні інституції, своєю чергою, докладають зусиль для того, щоб зменшити навантаження на місцеві бюджети, але уявити успішні практики повністю поза участю держави дуже складно [1].

Та чи релевантний цей досвід для України?

Директор львівської агенції економічного розвитку PPV Knowledge Networks В. Воробей працює з креативними підприємцями, допомагаючи їм створювати та просувати проекти. На запрошення програми «Культура та Креативність» він провів у Києві семінар для менеджерів культури та розповів, як зробити креативний сектор сильнішим та як формувати стратегію розвитку культури. Серед сильних сторін українського креативного сектора В. Воробей відзначив уміння продукувати ідеї та їх якість. А от реалізація, якщо говорити про новостворені інституції, страждає.

Серед знань, яких бракує, перше – це системний менеджмент, навички бізнес-моделювання, вміння планувати стійкість своїх організацій. Друге – це розвиток продуктів і послуг. Третє – інтернаціоналізація, вихід на міжнародні ринки. Це також промо креативного сектора – саме таким чином можна привабити іноземну аудиторію до наших культурних продуктів.

Наразі ми навіть не спромоглися зрозуміти стратегію культури як таку. Є стратегія «Культура – 2025», але бракує розуміння того, як її втілити на практиці. Треба спершу навчитися виробляти стратегічні підходи щодо певних питань, тоді зможемо рухатися далі, інакше буде важко говорити про такі непідйомні теми, як стратегія розвитку індустрії взагалі.

Один зі способів – створення нових ринків, нових робочих місць, нових культурних продуктів. Це так само інструмент розвитку постіндустріальних просторів. І такі приклади в Україні вже з'являються: фонд «Ізоляція» та коворкінг «Платформа» в Києві, завод «РЕМА» у Львові, івано-франківський

«Промприлад» та ін. Але досі відсутня системна розмова про те, чи варто надавати допомогу регіонам і в який спосіб. Можливо, важливіше не надати пряме фінансування, а створити, наприклад, ринкові умови. Або надати інформацію чи створити форуми, де можуть говорити забудовники, креативники та організатори хабів.

Ще один приклад. У нас на правобережній Україні більшість замків підпорядковано Мінкульту, проте майже всі вони в поганому стані. На сьогодні існує чимало різних варіантів вирішення цієї проблеми, але чого бракує креативному сектору, то це майданчиків, де можна вести дебати щодо стратегічних підходів. Проте тільки такою політикою ми можемо створити бізнес-кейс для модернізації системи культури.

Але позитивні зміни є. На переконання директора львівської агенції Knowledge Networks В. Вороб'я, з тих реформ, які зараз відбуваються в Україні, починаються фундаментальні, карколомні зрушення [4].

Що таке ця нова Україна, в яких формах вона проявляється? Не зважаючи на те, що масштаби європейських проектів для нас поки що є недосяжними, в Україні вже існують власні кейси урбаністичних ініціатив, що мають на меті змінити обличчя міст [5].

У цьому аспекті надзвичайно актуальним, зважаючи на складність і неоднозначність проблеми, залишається вивчення сучасного досвіду ревіталізації близьких до зони конфлікту міст засобами різноманітних культурних практик.

Нещодавно з ініціативи фонду «Ізоляція» було проведено конкурс на участь у дослідницькому проекті «Зміна: Імпульс». «Зміна» – це серія культурних проектів фонду, які з 2015-го реалізуються в тісній співпраці з місцевими громадами.

У 2017–2018 роках за сприяння Національного фонду на підтримку демократії (National Endowment for Democracy) «Ізоляція» розпочала новий етап проекту – «Зміна: Імпульс». Його перша фаза передбачає проведення дослідження в Маріуполі, Краматорську та Слов'янську. Його результатом стануть практичні рекомендації для втілення соціальних змін і розвитку місцевих спільнот в інших містах регіону – зокрема в Покровську, Бахмуті, Лисичанську та Старобільську. За допомогою дослідницької та практичної складових цей проект має на меті активізувати діяльність місцевих громад, налагодити активну мережу культурних зв'язків і створити децентралізовану креативну спільноту в зазначених містах Донецької та Луганської областей [6].

Звичні для великих міст назви «хаб», «кластер», «коворкінг», «арт-кафе», «сквот» – поки абсолютна дивина для районних центрів на сході України. Проте подібні простори з'являються там все частіше й перетворюють-

ся на улюблені місця для дозвілля серед місцевих. А ще вони стають переконливим доказом того, що ініціатива не карається, а допомагає містам розвиватися.

Як функціонують креативні осередки на Донбасі, що спровокувало їхню появу та які цілі ставлять ініціатори цих вільних просторів перед собою – у нижченаведених прикладах.

«*Вільна Хата*», Краматорськ. Це перший проект відкритого простору в Донецькій області. Історія його втілення почалася після закінчення окупації Краматорська. Коли в місто приїхала команда «Будуємо Україну Разом» для реконструкції пошкоджених будівель, з її учасниками познайомився місцевий активіст М. Дорохов. В результаті він відправився за обміном у Львів, де познайомився з форматом антикафе. Власне, після цього у нього народилася ідея створити подібний простір у Краматорську і вже через півроку ідею «місця, де могла б тусуватися молодь» було реалізовано.

«Вільна Хата», як і більшість подібних платформ на Донбасі, думає про методи, за допомогою яких можна заробляти гроші після закінчення грантового фінансування. У команди вже є кілька ідей в галузі соціального підприємництва.

Про «Вільну Хату» в місті знають і ставляться до неї спокійно. Хтось вважає простір закритою тусовкою. Хто не боїться і приходять – той тут і залишається. Найчастіше заглядають студенти, школярі, нові переселенці.

Засновники простору працюють з владою. Навесні сюди приїжджала делегація начальників відділів культури, щоб перейняти місцевий досвід і навчитися створювати подібні проекти. Та й в роботі платформи влада намагається допомагати: в минулому році дали у безоплатне використання сцену на три дні, адже вартість її оренди коштує близько двадцяти тисяч. Турбота влади, можливо, і непомітна, але без неї було б набагато важче. Коли ж влада допомогти не може – на допомогу приходять бізнес.

Саме формування трикутника «громадські організації–бізнес–влада» організатори «Хати» вважають одним з головних своїх досягнень.

У Краматорську вже відкриваються коворкінг і заклад інноваційного формату. Активісти хочуть бачити нові місця, де могла б збиратися молодь, не тільки на зупинках або під під'їздами будинків. А новачків тут не вважають конкурентами: «Нам потрібно об'єднуватися. Ми не можемо конкурувати, адже у нас є спільні цілі і ми повинні працювати разом. Якщо відкриється більше вільних просторів, ми отримаємо більше шансів на те, що у нас вийде зробити це швидше», – наголошує М. Дорохов.

«*Теплиця*» у Слов'янську – другий за часом заснування простір на Донбасі, що відкрився в травні 2015 року. Оскільки першим простором прифронтової України стала «Вільна Хата» з Краматорська, засновники «Теплиці»

звернулися за допомогою в створенні простору до Львівської освітньої Фундації – організації, яка спочатку надавала підтримку краматорчанам.

Раніше «люди чекали чогось раз на 5 років від виборів, працювали на дядю, на царя, якого вони ж і обрали. Замість того, щоб не смітити, зробити щось для дітей і себе особисто, вимагали від ЖЕКів чистоти», – зауважує координаторка «Теплиці» А. Авдіянець. Її особисте зрушення в сприйнятті світу почалося після того, як місто захопили сепаратисти, і на площі почали виводити «натовп бабусь і маргіналів». Після того, як українська армія звільнила Слов'янськ, у багатьох людей перевернулося все життя, а сама вона кинула аспірантуру та вирішила щось змінити в рідному місті.

На думку А. Авдіянець, основна проблема, що призвела до конфлікту – це низький рівень мобільності населення. Люди з маленьких міст зазвичай виїжджали або в Донецьк, або на навчання до Харкова. На Донбасі не бачили іншої України, не знали прикладів іншого життя. У «Теплиці» це зрозуміли й почали працювати над тим, щоби дати молодим людям можливість розширити світогляд – організовувати інтеграційні поїздки. Спочатку їздили вивчати досвід неформальних просторів і громадських об'єднань Львова, незабаром почали їздити в Одесу та інші міста.

Ще одна проблема, з якою необхідно боротися, зауважує координаторка, це занижена самооцінка міської молоді. Приблизний спектр їхніх стереотипів стосовно себе: я не гідний більшого, не можу поїхати в інше місто, побачити яке там життя, не можу вступити в інший університет, окрім як в Слов'янський педагогічний. Та завдяки проектам «Теплиці», місцева молодь стала активнішою, почала не тільки подорожувати Україною, а й вступати до вишів Києва та Львова.

Гордістю члени команди «Теплиці» вважають те, що їхня аудиторія навчилася проявляти ініціативу. Наприклад, одна з місцевих волонтерок, надихнувшись прикладом Львова, змогла домовитися з чиновниками та реалізувати проект «Поезія стін» в Слов'янську.

Як і для всіх просторів на Донбасі, тут гостро стоїть питання фінансування. Отже, активісти намагаються придумати, як можна заробляти на деяких своїх проектах.

Теорія про те, що люди в Слов'янську апріорі не готові платити за культурно-освітній продукт, не підтвердилася. В кінці лютого до «Теплиці» звернувся аматорський театр, який запропонував брати плату за вхід на виставу. Були сумніви, чи будуть люди віддавати гроші за культурний продукт, адже вони звикли, що все має бути безкоштовно. Але в результаті прийшла нормальна кількість людей, які без проблем платили за вхід.

Окрім дорогого ремонту двоповерхового купецького будинку, який в користування креативній команді виділила міська влада, «Теплиця» має ве-

льми амбітні плани – вивчати малий і середній бізнес в інших містах. Зокрема мріють зробити свою бізнес-школу, де існувало б менторство й тренер допомагав би доопрацьовувати ідею, втілювати її та супроводжувати проект на початковій стадії.

Засновники платформи «Лампова» не раз бували в Слов'янську й Краматорську, які після звільнення одразу потрапили в авангард громадського активізму Донбасу. Надихнувшись місцевими ініціативами, вирішили заснувати відкритий простір в рідному Покровську. Ідею виношували близько року, а сама платформа відкрилася в травні 2016-го.

Вибір назви А. Рудич і Ю. Родіонова, координаторки платформи, пояснюють тим, що Покровськ – шахтарське місто, а лампова – це місце, де шахтарі отримують коногонки – спеціальні шахтарські світильники. Автори проекту провели аналогію: «Лампова» – це місце, яке дасть людям світло, щоб вони могли вийти з темряви.

Першу подію організували в червні 2016 року. Запросили відомих гостей: журналістку «Громадського» А. Станко, Л. Ганжу з команди «Доступу до правди», О. Бурмагіна з «Платформи прав людини». Провели виставку «Стоп цензурі! Громадяни за Вільні країни». Прийшло близько 30–35 людей. Для маленького міста це було щось абсолютно нове.

Спочатку свою діяльність команда спрямовувала на програми для дітей, але незабаром «Лампова» остаточно визначилась із молодіжним напрямом. Рішення пояснюють просто – місцевій молоді нема куди піти, крім як на лавочку з пивом. У місті немає кінотеатру або навіть клубу. При цьому молодих людей в місті побільшало – з тимчасово окупованих територій в Покровськ переїхав Донецький національний технічний університет, прихопивши з собою кілька тисяч студентів.

Спершу містяни з підозрою ставилися до креативщиків. Називали сектою, обговорювали, чиї бізнес-інтереси вони представляють і відверто не розуміли «навіщо воно їм треба». Втім, з часом ці розмови вщухли.

За твердженням організаторів відкритого простору, єдиний захід, який зазвичай відбувався в місті – це щорічний концерт на День шахтаря, а сам Покровськ – територія піцерій, шашличних і кальян-барів. Активісти ж розбавили бляклі фарби одноманітного життя міста.

Так, за неповний рік роботи «Лампова» організувала кілька великих заходів, якими особливо пишається. Спочатку це був забіг за мир. А згодом – щорічний забіг у пам'ять В. Казаріна, місцевого загиблого воїна АТО, який був активним учасником команди, перш ніж пішов на фронт. Попри дощ, в забігу взяли участь близько сотні людей. Раніше знакові заходи тут ініціювала міськрада, тож для всіх було справжньою несподіванкою, що до акції люди приєдналися з власного бажання, а не так, як зазвичай відбувалося.

Крім цього, в «Ламповій» регулярно влаштовують різні тренінги, наприклад, «МедіаЛаб Донбас» для журналістів.

За словами А. Рудич і Ю. Родіонової, креативщики спілкуються з людьми, намагаючись налагодити відвертий діалог, і, що примітно, знаходять відгук. Утім, говорити на гострі політичні теми багатьом набридло. Не підтримують тут і «показушний» бік патріотизму. Тому виникла ідея провести акцію «Патріотизм без вишиванки». Натомість треба щось показувати конкретними справами, доводити своїм власним прикладом небайдужість. Приміром, активісти зайнялися прибиранням території недалеко від місця розташування «Лампової» і цим показали, як люди можуть самоорганізуватися.

Також серед реалізованих починань – відкриття урбаністичного простору «Точка». Його фішка – перший в місті літній кінотеатр, а ще – невелика кав'ярня. Планують проводити і різні виставки.

«Ламповій» активно допомагають волонтери. В різний час тут встигли попрацювати і охоронець з гіпермаркету, і колишня директорка школи, і поліцейські, і переселенці з Донбасу та Криму. Втім, найбільше команда «Лампової» цінує ініціативність городян. Одного разу до них прийшла покровчанка, жінка за 60, яка більш як десять років мешкала в Аргентині, з пропозицією викладати тут іспанську. Цей випадок був якраз тим, заради чого існує вільний простір.

У команді платформи *Druzi* з Костянтинівки – шестеро осіб, причому двоє з них ще школярі. Кожен член команди вклав у проект частинку себе, але фактично ідея його започаткування належить 13-річній Соні. Вона стала ініціатором реконструкції місцевого парку «Хімік», а незабаром познайомилася з іншими ініціативними мешканцями Костянтинівки, з якими почала організовувати перші нетипові для міста акції. Кажуть, що поява подібного простору в місті не була несподіванкою, адже запит серед городян вже існував.

Відправною точкою для «Друзів» став танцювальний майстер-клас у відновленому парку «Хімік», метою якого було – перевірити реакцію людей на подібні ініціативи. Попри дощ і побоювання організаторів, до події долучилося близько 200 осіб, а це значна цифра для Костянтинівки.

Поки що «Друзі» – це вільний простір, куди можна прийти з близькими, щоб пограти в настільні ігри, подивитися кіно, послухати чийось лекцію або просто випити чашку чаю. Аудиторія – переважно старшокласники та студенти. Але команда вже має глобальні плани. Серед них: запуск соціально відповідального бізнесу, відкриття IT-лабораторії, розвиток спортивної інфраструктури та проведення різних фестивалів.

Як стверджують «Друзі», їхнє об'єднання має потенціал, але поки що талановита костянтинівська молодь іде до Харкова й інших міст. Можливо,

якщо тут буде власне місце з розвитку ІТ-індустрії, хтось із таких городян захоче залишитися.

Крім того, «Друзі» координують проект з відновлення скверу, де колись стояв пам'ятник Леніну, планують проводити спортивні змагання і відкрити вуличний кінотеатр. А ще замислюються про фестиваль національних культур.

Свою мету креативні діячі з Костянтинівки визначають так: виховати суспільство, в якому переважає відповідальність людини за навколишній простір. Це послання вони доносять до аудиторії різними шляхами, намагаючись відійти від стереотипу про «тут нічого немає і нічого тут робити», адже потрібно просто взяти і зробити, впевнені «Друзі». Їм теж колись казали, що нічого в них не вийде, але команда одним тільки відкриттям свого осередку в місті показала, що все вийде.

А наприкінці вересня тут, у Костянтинівці, запрацював ще один вільний простір. Він розташувався в одному з ангарів занедбаної промислової зони, на схилах поблизу річки Кривий Торець.

Ідея – оживляти серце міста, наповнювати його новим смислом – належить ГО «Урбан куратори», ГО «Конгрес Активістів Культури», архітектурному бюро Formografia, платформі ініціативи «Друзі», художньо-професійній асоціації Kickit Art Studio. Творча молодь не може реанімувати промисловість, але змогла створити новий творчий простір. Над створенням цього простору власне працює команда проекту «*Метамісто: Схід*».

Організатори зазначають, що функціонально це буде рекреаційний простір для споглядання річки, вільний лекторій і навіть місце для рибалок: «Це простір про комунікацію природи і закинутих антропогенних артефактів – промзони».

Проект цього нового простору розробляли на основі попереднього дослідження міста за участі урбаністів, архітекторів, проектних і менеджерів культури, громадських активістів, представників влади та місцевого населення. Найближчим часом команда «Метамісто: Схід» планує зробити зручний спосіб спуску до води, щоб відвідувачі могли максимально освоювати цю територію, оскільки міст, який колись вів до промзони, зараз зруйновано. Наразі мистецьке об'єднання Kickit Art Studio прикрашає одну зі стін колишнього ангара муралом «Склоград», який переосмислює міф про Костянтинівку як міста, що славилося виробництвом скла.

Офіційно нова локація відкрилася фестивалем TheMostFest, у програмі якого – лекції, презентація архітектурних інтервенцій від Formografia design studio та виступи гуртів Cape Cod і Ptakh_Jung.

Продовжує огляд креативних осередків нового Донбасу розповідь про вільний простір ідей «Майстерня», що в Бахмуті.

Його засновники починали з волонтерства: допомагали пораненим в госпіталях, відправляли гуманітарну допомогу тощо. А потім вирішили створити культурний осередок, який міг би якось розворушити місцевих громадян, а також тих, хто прибуває в місто.

Як і в інших містах регіону, екзотику у вигляді «незрозумілого простору» городяни зустріли неоднозначно. Знайти контакт з жителями Бахмута спочатку було складно через їх настороженість, пасивність, а подекуди навіть шок, викликаний словом «безкоштовно». Через це «Майстерню» якийсь час нарікали або сектою, або «упоротим підвальчиком».

Фактично «Майстерня» почала існування в кінці 2015 року. Але до отримання грантової допомоги від Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) в приміщенні були «тільки порожні стільчики». Грант допоміг проекту закупити необхідну техніку й розширити рамки роботи. Наприклад, запустити комп'ютерні курси та відкрити дитячу школу пластилінової анімації, учасники якої вже самостійно випустили 8 мультфільмів. До цього півроку простір функціонував за принципом антикафе.

Але особливе здивування в учасників «Майстерні» викликала популярність курсу комп'ютерної грамотності для літніх людей. Навіть не вистачає обладнання, тож закупають додаткову техніку.

У своїй роботі команда часто стикалася з внутрішніми переселенцями. Але в «Майстерні» одразу вирішили, що переселенці – це не їхній профіль. Причини пояснюють так: гуманітарна допомога породжує утриманство. Приміром, всі в місті чітко знають, коли та що приїжджає. При цьому люди часто навіть не переймаються проблемою цей гумконвой розвантажити. Натомість хочеться, щоб люди не просто шукали свою вигоду, а свідомо йшли в «Майстерню».

І все ж, двигуном сьогоденного вільного простору в Бахмуті є саме переселенці, а точніше – студенти Горлівського інституту іноземних мов, який через воєнні дії переїхав сюди. Студенти й викладачі влаштовують тренінги для всіх охочих, проводять тематичні лекції.

Головним критерієм успіху власної роботи називають прояв ініціативи. Як приклад наводять тих же студентів з Горлівки. Коли в «Майстерні» проводився урбаністичний хакатон з метою зробити місто комфортнішим, було прийнято рішення: ми тут живемо, вчимося, а значить повинні грати свою роль в житті міста. Так, вони задумали розбити доріжки, поставити нові лавочки та урни, відвести місце для вигулу собак. А для цього розмовляли з мешканцями прилеглих дворів, розповідали про переваги й необхідність таких змін. Молоді люди приїхали в Бахмут не для того, щоб стати сірою масою – «вони там не мирилися з цим, і тут не хочуть» [7].

Віднедавна на мапі Луганської області означився новий культурний форпост – місто Сєвєродонецьк, яке наразі звикає до ролі адміністративного центру вільної частини Луганщини. Здавалося б, столичний статус і приплив переселенців з окупованих територій може вдихнути нове життя в економіку міста. З культурою, натомість, не все так просто.

До нового обласного центру після визволення зачастили зірки з концертами: спершу благодійними, а згодом і комерційними. Сєвєродонецьк перестав бути робітничим поселенням і кінцем географії. І залишається предметом гордості своїх мешканців. Попри те, що більшість заводів закрито, а їхні будинки культури занепадають, у місті не бракує колективів художньої самодіяльності. Асортимент гуртків в Палаці культури чималий – є з чого вибрати. Заняття в усіх колективах, як і колись, безкоштовні – все для людей. Ще один релікт радянської доби, що зберігся в Сєвєродонецьку, – клуби піонерів. «Ще за Союзу були кімнати піонерів – клуби, розташовані на перших поверхах будинків або в підвалах, – пояснюють у мерії. – Зараз у них займається більше тисячі дітей. Напрями різні: спорт, хореографія, дошкільна підготовка, фотогуртки, народна творчість. Усе безкоштовно».

За словами місцевого жителя Аріфа, культурне життя Сєвєродонецька пожвавилось, коли він став центром області. Після визволення чоловік почав організовувати дискотеки з українським репертуаром, флешмоби на свята, привозити документальні кінопокази, влаштовувати літературні читання. Каже, лише так можна виграти цю війну. У планах Аріфа – власний музей сучасного мистецтва, щось на зразок київського PinchukArtCentre. «Своє місто я бачу хабом усієї Луганської області. Хочу, щоб воно було мультикультурним – це фішка міста. Хочу розвивати тут молодь. Сєвєродонецьк міг би стати антиподом Львова, бо Львів на одному кінці України, а ми на іншому», – каже він.

Біля Палацу культури – афіші Луганського музично-драматичного театру. Нині він на реконструкції, але на вистави все одно можна ходити.

Творча майстерня «Art&Гарт» має в репертуарі виставу «Годо 2.0», але ні афіш, ні квитків, ні гардеробу, ні навіть трьох дзвінків у цьому театрі немає. П'єсу, якій вже тринадцять років, поставив перший директор, головний режисер і фактично засновник Сєвєродонецького міського театру драми, випускник Харківського інституту мистецтв О. Шмаль, викладаючи акторську майстерність у Луганському інституті культури і мистецтв. Але там її заборонили показувати, тож довелося зареєструвати підприємство «Art&Гарт», щоб дати виставі життя. Режисер завжди із захватом розповідає про неабиякий успіх цієї постановки. Її грали на фестивалях, у театрах Донецька та Харкова. До Києва чи закордон вона не потрапила, але відеоверсію п'єси бачили в багатьох країнах.

Коли Луганськ окупували, О. Шмаль переїхав до Львова й почав шукати прихисток для свого мистецтва. Міська влада пропонувала підвали на Площі Ринок, у віддаленому мікрорайоні Сихові, закинутий театр у Стрийському парку. У Львові режисер почувався органічно – можливо, його театр міг би існувати там.

«Але я зателефонував до Северодонецька, щоб повернутись сюди, і щоб мені повернули те, що я заслужив». «Те, що заслужив» – це северодонецький театр драми, який ліквідували 2015 року, оскільки до міста переїхав луганський театр. Після довгих перемовин режисер приїхав у місто, продав квартиру й отримав грант. «Ці гроші зараз усі тут, у цьому підвалі. Але вони закінчуються, – зауважує режисер, – тому хочемо вийти на фінансування з бюджету міста».

В міській раді на запитання, чи це можливо, відповідають, мовляв, до цього О. Шмаль зі своїм театром якось існував, от і далі буде. «Ми займаємося цим. Ми шукаємо для нього варіанти нового приміщення», – каже заступник мера з культури та освіти С. Зарецький. І додає: в місті багато інших творчих людей, що потребують грошей. «Завтра інша людина скаже, що теж дуже талановита й створює театр. Чому ми один профінансували, а інший ні? Колись у нас було організовано комунальний театр. Але в нього виросла трупа, потім зросла зарплатня, і це вийшло за рамки можливостей міського бюджету...».

Театр, утім, має постійних глядачів. Небагато, людей із сорок, але О. Шмаль гордо називає їх новою інтелігенцією, порівнюючи з шістдесятниками. «Наш глядач абсолютно еkleктичний. Тут є бізнесмени, які ніколи в житті не ходили в театр, а з'явилися лише в нас. Є молодь, яка не має негативного луганського досвіду, – каже він. – Думаю, зараз іде нова хвиля формування інтелігенції. Раптом люди зрозуміли, що потрібно трохи свіжого повітря». Чи є культурне життя в Северодонецьку за межами цього театру? Режисер реагує на це запитання емоційно: «Нуль! Зеро! Культура обслуговує дати, звітні концерти, й задовольняє забаганки плебсу. Тобто опускається настільки низько, наскільки це можливо» [8].

Коли місцеві органи влади починають розуміти, що культура – це те, на чому можна заробляти, вони починають вкладатися в проекти і все це відгукується прибутками в бюджет. Тоді приходять інвестор, який також вкладається, але перед тим дивиться, як в регіоні з креативом, чи він «живий». А далі події відбуваються циклічно: нові інвестори – нові культурні проекти, нові проекти – нові інвестори [9].

Ця думка належить письменнику і благодійнику С. Жадану, який разом зі своїм Фондом («Благодійний фонд Сергія Жадана») започаткував літературно-музичний фестиваль «Дорога на Схід».

Перші заходи цього кочівного мистецького марафону відбулися минулого року в Новопскові, Сватовому і Старобільську, що на Луганщині, та зібрали понад 30 українських музикантів і літераторів. Цього року, 18 та 19 серпня, в Ізюмі та селі Іванівка Харківської області гостей знайомили з культурними ініціативами Харківської, Донецької, Луганської, Сумської областей, з представниками сучасного мистецтва – традиційного і фольклорного [10].

«Мета – перезнайти східняків із західняками та між собою, – каже С. Жадан. – А ще дати місцевим музичним гуртам майданчик для виступу та знайомства з іншими артистами». Приїзд «Тартака» чи Андруховича до Ізюма – це подія для міста. Але так само подія – почути гурти, які є у власному регіоні, колективи з визволених або прифронтових територій, наприклад такі, як «Заграйярочка» з Волновахи, «Смолова галерея» зі Слов'янська, «Ізобарра Тор» зі Сватового. За висловленням письменника, це – не комерційний фестиваль, а волонтерський. Вхід вільний, багато людей працює тут на волонтерських засадах. Це дещо інша історія, ніж з фестивалями, які відбуваються на Західній Україні: «Захід Фест», «Файне місто» тощо [11].

Серед іншого, організатори прагнули привернути увагу до туристичної привабливості регіону, адже Ізюм не лише прифронтове місто, а й культурний центр із давніми традиціями. «От ми всі говоримо про Донбас: всі їздять на Донбас, допомагають Донбасу... Зрозуміло, що чим ближче до лінії фронту, тим це важливіше. Але ми забуваємо про таку просту річ, що, скажімо, райцентри Харківщини потребують не менше нашої уваги і підтримки», – зауважує письменник [10].

Також запросили українських дизайнерів з найцікавішими речами, які можна знайти на українському Сході. Бо, як наголосив співорганізатор фестивалю М. Богун, креативна економіка – це те, що виводить регіони на якісно новий рівень: «Культурні проекти, екотуризм, локальне креативне виробництво – Харківщина усім цим багата, та хочеться іще нового поштовху» [12].

Цікаво, що у розпал підготовки до другого фестивалю «Дорога на Схід» почали лагодити дорогу на Ізюм – жартома кажуть, що тепер вона ідеальна, як німецький автобан.

У 2014-му Ізюм перетворився спочатку на блокпост, потім – на перевалочний пункт для військових, вимушених переселенців та волонтерів. Тепер місто хоче бути місцем зустрічей і знайомств: влаштовувати бої за те, хто більше любить батьківщину – занадто велика розкіш під час війни [11].

Тут буде доречним навести міркування С Жадана щодо культурної політики в цілому: «Розумію, наскільки інерційним є сам державний механізм, як багато перешкод на шляху нормальних ініціатив і наскільки важко взагалі щось зрушити з місця. З одного боку, бачу в районних управліннях культури, будинках культури багато людей, які хочуть щось робити. І розумію, наскі-

льки в них мінімальні можливості. Це пов'язано й з фінансуванням, з тією ж інфраструктурою. І цю проблему без участі держави не вирішити. Може бути спонсор, який підтримає бібліотеку чи будинок культури, але це – ситуативне вирішення проблеми, воно не змінить системного стану речей. У поїздках ми бачимо відремонтовані бібліотеки, будинки культури, якісь ініціативи, хаби, вільні простори. Люди намагаються щось робити, і це дуже важливо. Цього не було до війни. Але я розумію, наскільки локальними є їхні можливості. Все впирається в державну культурну політику. Не буде державної підтримки книговидання – люди не будуть читати. Не буде підтримки книгорозповсюдження – не з'являться нові книжкові магазини. Не буде підтримуватися бібліотечна справа – ці відремонтовані бібліотеки не будуть наповнюватися сучасними виданнями. Не буде підтримуватися незалежна журналістика – не буде формуватися незалежний український медіапростір. І ми далі будемо лишатися в такому пострадянському російськоцентричному просторі, з якого дуже важко виборсатися. Скільки б ти не привозив музикантів, скільки б не було цікавих проектів, людина приходить додому, вмикає першу кнопку телевізора, а там... Хотілося б, щоб у нас були незалежні культурні інституції, система спонсорства, яка б фінансувала культуру, щоб культура не залежала від держави та від політиків. Безперечно, так було б набагато краще. Але ми живемо в країні, де величезна кількість бібліотек перебуває в сумному напівзакритому стані, до них майже ніхто не ходить. Або є величезна кількість сільських клубів, які мали би бути осередками культури, й іноді дивом усе ще є такими осередками. Але часто вони є лише імітацією присутності державної культурної політики. І що робити? Якщо не підтримувати, то тільки закрити... Так, щоб ми приїхали, і все змінилося – так не буває. Але коли людина бачить на власні очі, що може бути інакше, що промоція українського може бути інакшою, що Україна – це не обов'язково українські шаровари та українські політики, що це сучасна література, сучасний театр, люди часто самі починають щось робити. Мені здається, такий приклад горизонтальної взаємодії – найбільш ефективний. А якщо є мінімальна підтримка центральної чи місцевої влади, взагалі може бути щось хороше...» [9].

Як ілюстрація того, наскільки позитивно фестивалне життя впливає на розвиток міст, можна навести свіжий кейс під назвою «Кропивницький 2017».

На межі серпня та вересня у Кропивницькому відбувся перший Національний мистецький фестиваль «Кропивницький», ініціатором і лобістом якого був народний депутат від міста за списками «Народного фронту» О. Горбунов, а розпорядником державних коштів – Міністерство культури України. Від початку він задумувався з педагогічною метою – як лагідна «кропивницязія» містян. А ще цей звід повинен був струсонати інфраструктуру

міста. Бо якщо навіть для журналістів, яких для позитивних рецензій традиційно «задобрюють» затишним місцем для ночівлі, не знайшлося комфортних готельних номерів, значить, місто справді не розраховує на туристів.

Головні закриті майданчики фестивалю – філармонія і Театр імені М. Кропивницького, який насправді вражає. В 2011–2013 роках його не просто реконструювали, буквально звели новий на старому фундаменті. На касі театру з першого дня фестивалю оголошення: запрошень немає. І в малому залі на 100 глядачів, і у великому, де понад 400, вільних місць не було.

Оскільки фестиваль фінансується з держбюджету, він вважається соціальним, тож замість платних квитків – безкоштовні запрошення. Частину квитків поширював оргкомітет, частину віддали в касу театру, от тільки безплатного завжди не вистачає на всіх охочих, а дефіцит породжує невдоволення.

Утім ввечері люди мали open-air-альтернативу – вечірні концерти на Дворцовій площі, вуличні вистави львівського театру «Воскресіння», кіно просто неба, інсталяції сучасних митців у парку «Ковалівський».

«Ми починали працювати над фестивалем ще в квітні, але дуже довго тривало обговорення концепції. Було багато побоювань, у якому форматі це робити – більш популярному чи більш мистецькому, адже це новий фестиваль, він повинен мати своє обличчя», – каже заступник Міністра культури Ю. Рибачук. Зрештою, Мінкульт покликав досвідченого режисера й арт-директора С. Проскурню, який у липні почав з того, що запросив на кожен із напрямів найкращих кураторів: А. Ложкіну – на сучасне мистецтво, Л. Морозову – на музику, Д. Лазуткіна – на літературу, О. Вергеліса – на театр. Сам арт-директор зробив кінопрограму.

І, дивним чином, все запрацювало, бо, по-перше, людина з репутацією зробить усе, щоб її не зіпсувати, а, по-друге, бюджет фестивалю – 7 мільйонів гривень – дав можливість заплатити гонорари і «Другій ріці», і Kozak System, «Крихітці», й іншим виконавцям, до того ж привезти таку виставу як «Три товариші» столичного Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка, й навіть організувати семінар для студентів-театрознавців під орудою С. Васильєва.

Оскільки фестиваль мистецький, то обмежитися тільки театральною частиною було б нелогічно. І слоган фестивалю «Культура в часи випробувань і реформ» спонукав сформувати контент так, щоб з одного боку це були знакові речі, важливі для мистецького життя всієї України, з другого – дати якусь поживу для розуму.

В результаті – переповнені зали, приставні стільці, багато квітів, натовпи під дощем на вуличних виставах – усі ознаки культурної публіки й потрібності фестивалю. Для Кропивницького це надзвичайна подія.

Тож висновок з цього культурного кейса під умовною назвою «ребрендинг міста засобами культури» напрошується наступний.

З одного боку, культурне середовище активно пропагує ідеї культурної дипломатії, втім, різні інституції і люди вкладають у це поняття різні сенси – від «культура як інструмент зовнішньої політики» до пропаганди сучасного мистецтва через офіційні канали.

З другого – будь-який ідеологічний культурний захід, ініційований державою, традиційно сприймається обережно, з настороженістю і підозрою.

Але, як показав кейс «Кропивницького–2017», кадри вирішують. І коли Міністерство культури залучає до своїх заходів сучасних креативних менеджерів, і завдання будуть досягнуті, й імідж Міністерства культури покращиться, і цікаве пошукове некомерційне мистецтво зустрінеться зі своєю аудиторією.

Керівники Міністерства справедливо кажуть, що правильно було б бюджет наступного фестивалю збирати не тільки з державних грошей, але й з місцевого бюджету, з приватних фондів.

Як зазначив «не для преси» креативний директор фестивалю С. Прокурня: «Звичайно, інфраструктура Авіньйона, Локарно, Канн – це інфраструктура фестивалю, і тому туристичний бізнес, і тому мільйони туристів. А в нас це перші, дуже наївні спроби. Поки Кропивницький не готовий до втілення таких фестивалів, те, що все це відбувається, це просто якесь чудо».

Тож поки це лише аванс місту, а щоб й надалі такий якісний, європейського рівня фестиваль проходив у Кропивницькому, треба попрацювати над інфраструктурою. І тоді можна його рекламувати на всю Україну [13].

Держава й люди повинні проектувати і робити нову Україну, якою хочеться пишатися. А для цього потрібні спеціальні простори та фінансування для незалежних проектів, а також необхідно створювати новий тип державних інституцій, які не відтворюють вчорашній день, а проектують завтрашній.

Список першоджерел

1. Демченко І. Досвід перетворень. Острови креативності змінюють Європу [Електронний ресурс] / Ілона Демченко. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/03/31/210295/> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

2. Мамченкова О. Креативна Словенія: як анархісти і фрілансери змінюють Люблян [Електронний ресурс] / Оксана Мамченкова. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2017/07/28/225564/> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

3. Мамченкова О. Креативна Словенія: як наймолодше місто країни обростає арт-ініціативами [Електронний ресурс] / Оксана Мамченкова. – Текст.

і граф. дані. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2017/07/14/225301/> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

4. Платонова А. «На рівні національної безпеки»: культура як бізнес-кейс державного масштабу [Електронний ресурс] / Анастасія Платонова. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://culturepartnership.platforma/volodimir-vorobei/?_ga=1.54409839.697470007.1484120707 (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

5. Глушко М. Влад Троїцький: Держава має формувати тренди, а не нав'язувати ідеологію [Електронний ресурс] / [Інтерв'ю вела] Марія Глушко. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/07/25/225509/> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

6. Open Call для дослідників завершено [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://i-pro.kiev.ua/content/open-call-dlya-doslidnikiv-zaversheno> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

7. Гладченко М. 5 креативних просторів Донбасу, змінивши його жителів [Електронний ресурс] / Микита Гладченко. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2017/08/18/225906/> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

8. Біда О. Палац культури й підвал надії: культурна мапа Сєвєродонецька [Електронний ресурс] / Олеся Біда. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2017/02/1/222378/> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

9. Куклін Д. Сергій Жадан: «Влаштувати бої за те, хто більше любить батьківщину – занадто велика розкіш під час війни» [Електронний ресурс] / [Інтерв'ю вів] Денис Куклін. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/serhij-zanad-proekty-na-shodi.html> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

10. «Дорога на Схід»: фестиваль в Ізюмі об'єднує Слобожанщину і Донбас [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://nakipelo.ua/doroga-na-shid-festival-v-izyumi-ob-yednaye-slobozhanshynu-i-donbas/> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

11. Мамченкова О. Рок-н-рол Дикого поля: як Ізюм приміряв роль фестивальної столиці українського Сходу [Електронний ресурс] / Оксана Мамченкова. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2017/08/22/226010/> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

12. «Дорога на Схід»: БФ Сергія Жадана готує фестиваль в Ізюмі [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://i-pro.kiev.ua/content/%C2%ABdoroga-na-skhid%C2%BB-bf-sergiya-zhadana-gotuye-festival-v-izyumi> (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

13. Клименко В. Лагідна «кропивницязія»: ребрендинг одного міста за-
собами культури [Електронний ресурс] / Валентина Клименко. – Текст. і
граф. дані. – Режим доступу: [http://life.pravda.com.ua/culture/2017/09/13/-
226414/](http://life.pravda.com.ua/culture/2017/09/13/-226414/) (дата звернення: 25.09.2017). – Назва з екрана.

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.

голов. бібліограф відділу наукового
аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування *І. Г. Піленко*

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,25. Б/т. Зам. 105. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ–1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12